

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
XVIII

Neřit Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER - A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XVIII

İstanbul - 1998

Sahibi: **ENDERUN KİTABEVİ** adına İsmail ÖZDOĞAN

Tel: (0212) 518 26 09 Fax: (0212) 518 26 63

Yazı İşleri Sorumlusu: Nejat GÖYÜNÇ

Tel: (0216) 333 91 16

Dizgi: **GİRİŞİM DİZGİ**

Tel: (0212) 513 28 29

Basıldığı Yer: **KİTAP MATBAACILIK**

Tel: (0212) 567 48 84

Cilt: **FATİH MÜCELLİT**

Tel: (0212) 501 28 23 - 612 86 71

Adres: **ENDERUN KİTABEVİ**, Beyaz Saray No. 46 Beyazıt - İST.

İNGİLİZ DEVLET ARŞİVİ (PRO) VE YAKIN DÖNEM OSMANLI TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Muhammed Hanefi KUTLUOĞLU

Yakın dönem Osmanlı tarihinin analitik bir gözle tahlil ve tetkiki imparatorluk sınırları dahilinde bulunmakla birlikte daha sonra müstakil hale gelen çeşitli milletlerin ve husûsen "Şark Meselesi" dahilinde yoğun siyasî münasebetler içine girilen batılı devletlerin arşivlerinin kullanılması zaruretini ortaya koymaktadır.

Genel itibariyle, batılı devletlerin diplomatik arşivlerinde, dışişleri bakanlıklarından gönderilen talimat ve raporlar, İstanbul'dan gönderilen raporlar, imparatorluk dahilinde muhtelif yerlerde vazife yapan konsolos ve diğer yetkililerce gönderilen raporlar ve İstanbul'daki elçiliklerin kendi merkezlerine göndermiş oldukları eski kayıtlar bulunmaktadır. Bilhassa Yunan isyanı ile başlayıp, başlangıç itibariyle bir iç mesele iken daha sonra uluslararası bir mesele haline gelen "Mısır Meselesi" ile olgunlaşan, batılı devletlerin Osmanlı devletinin içişlerine müdahale etme süreci ve bu sürecin geri planını oluşturan unsurlar, Osmanlı arşiv malzemelerinin yanı sıra bu arşivlerdeki malzemelerin kullanımıyla sihatli bir şekilde ortaya konulabilir. Yapılan tetkikler, tamamiyle diplomatik gibi görünen bu vesikaların, çoğu zaman İmparatorluğun içişleriyle alakalı bilgileri de ihtivâ ettiğini gözönüne sermektedir.

Bu raporların değerlendirilmesinde, bunları hazırlayan diplomatların kendi millî menfaatlerini ön planda tutması, devletlerinin bölgeye yönelik politikalarını haklı gösterme sevdasından kaynaklanan yanlış tefsir ve tahrifat, sahip oldukları önyargıların tesiriyle

OSMANLI ARAŞTIR. MALARI XVIII

çoğu zaman gördüklerinden ziyade kendilerinin ve hükümetlerinin görmek istediği şekliyle hadiselerin aktarılması, Türkçe hususundaki zafiyetleri ve çoğunlukla güven telkin etmeyen ve peşin hükümlü olan Levanten'leri tercüman olarak istihdam etmeleri gibi hususlar da gözönünde bulundurulmalıdır¹.

Yukarıda genel bir değerlendirmesini yaptığımız, yakın dönem Osmanlı tarihiyle alakalı önemli bilgileri ihtiva eden batılı arşivleri şöyle sıralayabiliriz: The Public Record Office (Londra), Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris), Haus-Hof-und Staatsarchiv (Viyana), Svenska Riksarkivet (Stockholm), Nederlands Rijksarchief (Lahey), The National Archives (Washington)². Bu makalemizde malzemenin yoğunluğu ve mühtevasının zenginliği ile ön plana çıkan İngiliz Devlet Arşivini ele alıp mevcut malzemenin muhteva olarak değerlendirmesini yaparak bu malzemenin kullanımında gözönünde bulundurulması gereken hususlara dikkat çekeceğiz.

İngiliz Devlet Arşivi olarak adlandırılan Public Record Office'e ait belgeler iki ana binada muhafaza edilmektedir. Londra'da bulunan binalardan biri Chancery Lane ve diğeri de Kew'dadır. Chancery Lane'de muhafaza edilen belgeler takriben 1780 yılına kadar gelmekte olup daha sonraki döneme ait malzeme kadar yoğun değildir. Osmanlı-İngiliz münasebetleri 1580 yıllarında başlamış olduğundan, mevcut ilk belgeler bu tarihleri taşımaktadır. Bu belgeler, Osmanlı sultanları, sadrazamları, Trablus, Tunus ve Cezayir beyleri tarafından yazılan nameler, mektuplar ve Osmanlı toprakları dahilindeki İngiliz elçileri, konsolosları ve ticarî yetkilileri tarafından kaleme alınan raporlardır³. Yakın dönem Osmanlı tarihi açısından önemli olan belgeler ise Kew'da muhafaza edilmektedir. Bu arşivde 1780'den günümüze kadar merkezdeki İngiliz yetkilileri

¹ İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliğinin casusluk faaliyetlerini genellikle mahalli Levanten topluluğa mensup tercümanlara havale ettiği bilinmektedir. Keith Hamilton and Richard Langhorne, *The Practice of Diplomacy: its evolution, theory and administration*, London and New York, 1995, s. 107.

² R. H. Davison, "Yakın çağ Osmanlı Tarihi'nin kaynağı olarak Avrupa Arşivleri", Trc. M. Eren-O. Ersoy, *Bellekten*, XXVIII, 110 (Nisan 1964), s. 322.

³ A.N. Kurat, "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine ait bazı malzemeye dair", *AÜDTCFD*, VII/1, Mart 1949, s. 2.

ile sömürgelerde ve diğer ülkelerde istihdam edilen elçi, konsolos ve muhtelif yetkililerin göndermiş oldukları raporlar bulunmaktadır.

Bu arşivin Osmanlı ve Türk tarihine ait belgelerin bulunduğu Foreign Office (FO) kısmına baktığımızda, belgelerin 1780'lerden itibaren FO 78, FO 195, FO 424, FO 881, FO 198 ve FO 371 nolu dosyalarda muhafaza edildiğini görmekteyiz. Bu dosyalardaki belgeler siyâsî, askerî, ticarî, konsular ve özel gibi konular esas alınarak tasnif edilmiştir. Belgeler numaralandırılmanın yanı sıra kronolojik olarak da tasnif edilmiştir. Belgeler mektup veya telgraf olmak üzere, çeşitli olarak ikiye ayrılmıştır. Bu tasnif dışında kalan çeşitli belgeler "*miscellaneous*" yani muhtelif adı altında toplanmıştır. Mevcud sistem dahilinde her belgenin bir numarasının ve tarihinin olması, araştırmacılara aradıkları belgeyi bulmada büyük bir kolaylık sağlamanın yanı sıra, araştırılan olayın takibini de daha sağlıklı kılmaktadır.

Foreign Office de bulunan Osmanlı devleti ile alâkalı dosyaların en önemlilerinden biri olan FO 78; İstanbuldaki İngiliz elçisi ve Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki konsoloslar ile ve çeşitli yetkililerle yapılan diplomatik, ticarî, konsular ve İmparatorluğun dahilî ve muhtelif meseleleriyle alâkalı yazışmaları ihtiva etmektedir. İstanbul'daki İngiliz elçisinin kendisinin hazırladığı ve bazen de muhtelif bölgelerdeki konsoslardan gelip, önemine binâen bir takdim yazısı ile İngiliz Dışişlerine gönderilen raporlar da bu dosyada muhafaza edilmektedir. Ayrıca elçinin kendi gözlem ve görüşmelerini ihtiva eden müstakil raporlar da bu dosyada bulunmaktadır. Bu dosyadaki belgeler orijinal olup el yazısıdır. FO 78'deki belgelerin büyük bir kısmı takriben 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiliz Dışişlerinde kullanılmak üzere matbu hale getirilmiştir. Bilhassa II. Abdülhamid döneminde İngiltere'nin İstanbul'daki elçiliğinden gönderilen belgeler iki kısım halinde tasnif edilerek matbu hale getirilmiştir. Bu dönemdeki belgeler Osmanlı Devleti'nin Avrupa yakasını ilgilendiriyorsa "European Turkey", eğer Anadolu ve Arap yarımadasını ilgilendiriyorsa "Asiatic Turkey" ile ilgili dosyalarda yer almıştır.

Bir diğer önemli dosya da FO 195 olup, elçilik ve konsolosluk arşivi hüviyetine sahip olan bu dosyada, İngiltere tarafından Osmanlı toprakları dahilinde istihdam edilen konsolosların buldukları yerlerden gönderdikleri, kendilerine gelen raporlar ve elçilik ra-

porları bulunmaktadır. Bu dosyalardaki belgeler konsolos bölgesine göre düzenlenmiştir. Meselâ FO 195/1481 Erzurum'daki İngiliz konsolosunun 1884'te gönderdiği belgelerin toplandığı dosya iken, 1885'te aynı konsolosun gönderdiği belgeler FO 195/1521'dedir.

Dış meselelerle alâkalı gizli yazışmalara ağırlıklı olarak yer verilen FO 881'in yanısıra, 1906 sonrası politik meselelerle alâkalı genel yazışmaların yer aldığı FO 371 de son dönem Osmanlı tarihi açısından ehemmiyet arz etmektedir. Bunlara ilâveten sınırlı da olsa Osmanlı topraklarıyla alâkalı önemli bilgileri ihtiva eden FO 198'de gözardı edilmemesi gereken dosyalardandır. Meselâ FO 198/90'da, 1878-1879 yıllarına ait İngiliz elçisi Layard'ın Osmanlı Devleti ve reformlarla ilgili olarak II. Abdülhamid'e takdim ettiği tezkereleri bulmamız sözkonusudur.

Aynı belgelerin farklı dosyalarda yer alması da gözönünde bulundurulması gereken bir husustur. Meselâ FO 424'deki dosyaları bir başka kodlama ile FO 881 de bulmak mümkündür. Buna örnek olarak 1892 yılına ait FO 424/172 de bulunan belgelerin tamamının FO 881/6353 de bulunmasını gösterebiliriz. Ayrıca FO 78'de bulunan önemli raporlar, İngiliz Dışişlerinin hazırladığı memorandumlar, FO 195'teki önemli belgeler dosyalar halinde hazırlanıp numaralandırılmış ve bunlara FO 881'de yer verilmiştir.

Yakın dönem Osmanlı tarihiyle alâkalı sözkonusu dosyaları teşkil eden raporların sayısında zaman zaman ciddi artış ve düşüşlerin olması da dikkate alınması gereken bir başka husustur. Bu artış ve düşüş İngiltere'nin bölgeye yönelik politikası ve menfaatleri ile alâkalı bir durumdur. İngiltere'nin 1877-78 Osmanlı-Rus harbinin bitimine kadar bilhassa Anadolu'da sınırlı sayıda konsolosları vardı. İstanbul ve İzmir gibi ticarî merkezlerin dışında 1872-74 yılları arasında sadece Erzurum ve Trabzon'da İngiliz konsolos istihdam ediliyordu.

1877-78 harbini müteakip, Berlin Antlaşma'sının bilhassa Ermenilerle alâkalı maddelerinin uygulanıp uygulanmadığını rapor etmek üzere birkaç İngiliz konsolos Anadolu'ya gönderildi. Bu konsolosların çoğunun görevine 1881 yılında son verildi. Bundan dolayı 1878-1881 yılları arasında Anadolu ve burayı çevreleyen coğrafya hakkında İngiliz arşivinde oldukça yüklü miktarda malzeme bulmak mümkündür. Bu tarihlerden sonra İngiliz Dışişlerine

gönderilen raporlarda bir azalma olmuş ve bu durum 1894 yılına kadar devam etmiştir. 1894'te Sasun isyanının çıkması ile İngilizlerin dikkati tekrar Anadolu'ya çevrilmiş ve isyanların artması 1897 yılı sonuna kadar İngiliz temsilcilerin Anadolu'daki varlığını gerekli kılmıştır. Bu yıllarda Erzurum, Muş, Bitlis, Van, Harput ve Diyarbakır'da birer konsolos bulunduran İngiltere, Ermenileri sadece diplomatik sahada müdafaa etmekle kalmamış, ayrıca onlara belli ölçülerde akıl hocalığı da yapmıştır. 1898'den 1914'e kadar olan dönemde isyanların azalması tekrar bu konsolosların varlığını gereksiz kılmıştır. Bundan dolayı İstanbul'dan Londra'ya gönderilen belgeler yukarıda zikredilen yıllar arasında nisbeten azdır. 1914'te İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin harbe girmesi, karşılıklı olarak elçi ve konsolosların geri çekilmesine sebep olmuş ve dolayısıyla 1914-1918 yılları arasında haber akışı ciddi bir inkıtaya uğramıştır. Başka bir ifadeyle İngiliz arşivlerinde bu yıllar arasında Osmanlı Devletine ait belge yoktur. Tabii ki devletler arası yazışmaların ve Osmanlı topraklarındaki çeşitli teşkilatların çatısı altında görev yapan İngiliz yetkililerin gönderdikleri belgeler bu değerlendirme dışında tutulmalıdır.

Bu genel değerlendirmeden sonra, yakın dönem Osmanlı tarihinin yeniden tetkik ve tahlilinde İngiliz Devlet Arşivi'nden hangi hususlarda istifade edilebileceği meselesine ve mevcut malzemenin değerlendirilmesinde dikkat edilmesi gereken şeylere gelince, öncelikli olarak gözönünde bulundurulması gereken husus, PRO'in, İngiltere'nin bölgeye yönelik dış politikasının, bu politikada meydana gelen ciddi değişiklikler ve bu değişikliklerin geri planını oluşturan sebeplerin ortaya konmasında sahip olduğu ehemmiyettir.

19. yüzyıl boyunca batılı güçlerin bölgeye yönelik menfaatlerinin zaman zaman birbiriyle çakışması, buna paralel olarak güçler dengesinde meydana gelen değişiklikler diğer batılı güçlerin olduğu gibi İngiltere'nin de bölgeye yönelik dış politikasında ciddi değişikliklerin oluşumuna gerekli zemini hazırlamıştır. Bâbıâli'nin 1833 yılında Rus yardımını kabulü ve devamında imzalanan Hünkâr İskeleyi Antlaşması, asrın ilk çeyreğinde İngiltere'nin takip ettiği müdahalesizlik, "*non-interference*", politikasının sona ermesine sebep olmuştur. Rusya'nın Bâbıâli üzerindeki siyâsî nüfuzunu asgariye indirmeyi hedefleyen ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını esas alan bu yeni politikanın kısa vadede ulaşmayı arzuladığı nokta ise öncelikli olarak bölgedeki statükonun

muhafazasıydı. Mehmed Ali Paşa'nın, statükoyu bozmaya yönelik hareketi ise, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün muhafazasından yana olan İngiliz hükümetinin ciddi tepkisiyle karşılaştı⁴. Mevcud arşiv malzemelerinin tetkiki bu yeni politikanın gerçek maksadının, politik güç dağılımında meydana gelebilecek büyük bir değişikliğe mani olmak⁵ ve Avrupa'daki güçler dengesini muhafaza etmek için Osmanlı Devleti'nin bütünlük ve bağımsızlığının devam ettirilmesi olduğunu ortaya koymaktadır⁶.

1837 yılı itibariyle İngiliz politikasında yeni bazı değişiklikler oldu. Statükonun muhafazasını esas alan İngiliz hükümeti, Bâbıâlnin statükoyu kendi lehine çevirme niyet ve gayretlerine ilk kez sıcak bakmaya başladı. Bu değişimi aradaki münasebetlerin gelişimi ve tedrici olarak Rus nüfuzunun asgariye indirilmesine matuf bir gelişme olarak değerlendirmek yeterli değildir. Arşiv belgelerinin tetkiki, bu değişimin geri planının yukarıda zikredilen hususlardan ziyade, Mehmed Ali Paşa'nın statükoyu değiştirmeye yönelik faaliyetleri, Fransa ile Mısır arasındaki yakınlaşmanın İngiltere'yi rahatsız edici bir seviyeye ulaşması ve en önemlisi Mehmed Ali Paşa'nın Aden'in işgali ile Hint yolunu tehdit edebilecek bir konuma gelmiş olması olduğunu ortaya koymaktadır⁷.

İngiliz Devlet Arşivi'nin bir diğer özelliği de, Osmanlı kaynaklarını ve arşiv malzemelerini kısmî olarak tamamlayıcı bir mahiyette olmasıdır. Bu özellik İngiliz hariciyesinin haber ağının genişliğinden ve diplomatik faaliyetleri gerçekleştirmek için istihdam edilen vazifelilerin istihdam edildiği bölgelerin sadece Osmanlı Devleti'nin merkezî topraklarıyla sınırlı olmayıp, Hint yarımadası gibi Halife'nin manevî nüfuzunun bulunduğu toprakları da içermesinden kaynaklanmaktadır. Hint yarımadasındaki Müslümanların siyâsî, iktisadî, sosyal faaliyetleri ve Bâbıâliye yaklaşımlarını ortaya koyan arşiv malzemesinin oldukça sınırlı olmasına rağmen, bu sınırlı malzeme ve ihtiva ettiği bilgileri tamamlama noktasında kullanı-

⁴ F.O. 78/226, Palmerston-Campbell, 4 Şubat 1833.

⁵ F.O. 78/226, Palmerston-Campbell, 2 Ekim 1833.

⁶ *Hansard's Parliamentary Debates*, 3. seri, XXI, s. 3.

⁷ Mehmed Ali Paşa'nın Körfeze yönelik yayılmacı politikası karşısında İngiliz yetkililerin tepkisi için bk. F.O. 78/328, Palmerston-Ponsonby, 7 Nisan 1838.

labilecek İngiliz arşiv malzemesi oldukça boldur⁸. Bu hususta ikinci örnek olarak 1831-1841 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin çok sıkıntılı bir dönem geçirmesine sebep olan ve batılı devletlerin müdahalesi ile uluslararası bir mesele haline gelen "Mısır Meselesi"ni ortaya koyabiliriz⁹. Kriz döneminde Mısır ile İstanbul arasındaki bilgi akışının oldukça sınırlı olması, Mısır meselesinin seyri dahilinde Mehmed Ali Paşa'nın birer politik blöf olmaktan öteye gitmeyen ve batılı devletlerin Bâbîâlî üzerindeki baskılarını artırmaya ve yeni imtiyazlar almaya yönelik bağımsızlık teşebbüslerinin, meseleye dahil olan batılı güçlerle münasebetlerinin ve yayılcı politikasının değerlendirilmesi hususunda, bölgede bulunan diplomatik temsilcileri vasıtasıyla zikredilen meselelerle alâkalı olarak düzenli bir bilgi akışını temin eden ve krizin çözümünde anahtar ülke pozisyonunda olan İngiltere'nin arşivine müracaatımızı gerekli kılmaktadır.

1821 Yunan isyanı ile başlayıp, İstiklâl harbi ile sona eren bu bir asırlık dönem Osmanlı Devleti'nin maddî ve manevî olarak çok büyük kayıplarla karşılaştığı bir dönemdir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Rus İmparatorluğu'nun yayılması ve Balkanlarda yeni devletlerin oluşumu daima Osmanlı Devletinden koparılan Hristiyan milletlerin bakış açısı esas alınarak hikaye edilmiş ve bu milletler zulüm edilen taraf olarak takdim edilmişlerdir. Maalesef şu ana kadar da bu meselelerle alâkalı olarak kaleme alınan akademik eserlerde de aynı zihniyet söz konusu olup, tek taraflı bir bakış açısı ve daima Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'ni mahkum edici bir yaklaşım esas alınmıştır.

Batı arşivleri ve bilhassa İngiliz Devlet arşivindeki malzeme esas alınarak yapılan çalışmalar, 1821-1922 yılları arasında Osmanlı toprakları dahilinde yaşayan Müslüman unsurların karşılaştıkları zulüm ve meydana gelen kayıpların boyutunu ortaya

⁸ Hint Müslümanlarıyla Bâbîâlî arasındaki münasebetler için bk. Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1914*, İstanbul, 1992.

⁹ Mısır Meselesiyle alâkalı fazla malumat için bk. M. Hanefi Kutluoğlu, *The Egyptian Question, 1831-1841: The Expansionist policy of Mehmed Ali Paşa in Syria and Asia Minor and the reaction of the Sublime Porte*, İstanbul, 1998.

koymaktadır¹⁰. Mevcut malzemeye dayanılarak ve bu malzeme dahilindeki en düşük istatistik verilerini esas alarak yapılan bu çalışmalar, insan kaybının beşbuçuk milyon ve savaşlar neticesinde mülteci durumuna düşenlerin sayısının ise beş milyon civarında olduğunu ortaya koymaktadır. Başta Türkiye Cumhuriyetinin uluslararası platformlarda diplomatik olarak sürekli bir şekilde sıkıştırılmasına ve töhmet altında bırakılmasına sebep olan sözde Ermeni soykırımı olmak üzere, Yunan İsyanı, 93 harbi, Ermeni isyanları, Balkan harpleri, İstiklâl harbi gibi meselelerde madalyonun diğer yüzüne teşhir etmek ve kendi kaynaklarımızdan ziyade batı kaynakları vasıtasıyla şu ana kadar bu gibi meselelerle alâkalı olarak ileri sürülen iddiaların ne derece gerçeklerden uzak ve tahrif edilmiş olduğunu ortaya koyma açısından İngiliz Devlet arşivi sahip olduğu malzeme ile önemli bir yer tutmaktadır.

Şu ana kadar yaptığımız değerlendirme Foreign Office de (FO) bulunan dosyaların muhtevası ile alâkalıydı. Şimdi ise mevcut malzemenin sıhhatli bir şekilde kullanılması için gözönünde bulundurulması gereken hususlara dikkat çekeceğiz. Herşeyden önce belgelerdeki malumatın her zaman doğru olmayacağı, gerçekleri yansıtmayacağı ve ilgili ülkenin arşiv malzemesi ve diğer kaynaklarla karşılaştırılması gereği önplanda tutulup, mevcut malzemenin ilahî bir emir gibi telakki edilmemesi gerekmektedir. Ayrıca elçilerin, konsolosların ve diğer diplomatik yetkililerin buldukları bölgelerin hususiyetlerine ne derece vâkıf olduğu, bilgi kaynakları ve bu kaynakların menşei, buldukları ülke ve bölge idarecileri ile olan şahsî münasebetleri ve hepsinden önemlisi kendi devletlerinin buldukları ülkeye yönelik politikaları, bu politikalarda güçler dengesinde meydana gelebilen değişiklikler neticesinde oluşan sapmalar ile belgelerdeki bilginin sıhhati arasında bir bağ vardır.

1877-78 Osmanlı-Rus harbini müteakip Anadolu'ya tayin edilen İngiliz konsolosların aldıkları talimat gereği vazifeleri, Ermenilere dair reformların tatbikatını gözetlemek ve Ermenilerin Kürt ve Çerkezlere karşı korunmasında teftiş görevini gerçekleştirmektir. Önemli bir husus bu konsolosların hemen hepsinin Türkçeye vâkıf

¹⁰ Justin McCharty, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1996.

olmamasıydı. Kendi imkanlarıyla mahalli halkla irtibat kurup, bilgi elde etmeleri sözkonusu olmadığından dolayı bu ihtiyaçlarını istihdam ettikleri tercümanlar vasıtasıyla karşılama cihetine gittiler. İngiliz konsoloslar tarafından tanzim edilip, İngiliz Dışişleri bakanlığına gönderilen raporlar esas itibariyle konsolosların bizatihi elde ettikleri malumat olmayıp, tercümanların yorum ve değerlendirmesinden geçen ve nihâî olarak onların fikirlerini yansıtan bilgilerdi. Tercümanların gayri müslim kimselerden ve bilhassa İngilizlere yakın dinî cemaatlerden seçilmesi, bilgi kaynağının güvenilirliği hususunda tabii olarak şüphe oluşturmaktadır.

1878'den sonra Doğu Anadolu'ya gelen İngiliz konsolos Trotter, konsolos tercümanı olarak aslen Kayserili Gregorian Ermeni Artin Keşkekyan'ı atamıştır¹¹. Bu durum Doğu Anadolu'daki diğer konsoloslar için de sözkonusu olup, İngiliz konsoloslar benzeri uygulamayı Batı Anadolu'da Rumları istihdam ederek gerçekleştirmişlerdir. Herhangi bir hadisenin vukuunda, bilgi toplamak için olay mahalline gidildiğinde gerekli görüşmeler tercüman tarafından yapıp, daha sonra konsolosa aktarılıyordu. Konu eğer Müslüman-Ermeni çatışmasıyla alakalı ise Ermeni olan tercümanın olayı önyargılardan uzak ve tarafsızca aktarması herhalde mümkün değildir. Bundan dolayı 1878-1914 yılları arasında gönderilen ciltler dolusu belgelerde Müslümanlar lehinde ifadelerle karşılaşmak oldukça güçtür. Müslümanlar yetersiz, bilgisiz gibi olumsuz ifadelerle tavsif edilirken, Ermeniler için kullanılan sıfatlar ise hep takdir ve sitayiş dolu ifadelerdir.

Araştırmacıların belgeleri tetkik ederken sıkça yapmış oldukları bir hata da, diplomatik hiyerarşiyi gözönünde bulundurmaksızın herhangi bir diplomatik yetkilinin şahsî kanaatlerini ortaya koyduğu bir belgeyi İngiliz hükümetinin o meseleyle alakalı politikası olarak değerlendirmesidir. Halbuki, belgenin diplomatik hiyerarşi dahilinde takibi, sözkonusu meselenin gerçekten İngiliz hükümetinin bu hususta tasvip ettiği politika olup olmadığını ortaya koyar. 1880 yılının başında Cidde'deki İngiliz konsolosu Zohrab yazdığı bir mektupta, Mekke Emiri'nin İngiltere'ye karşı son derece iyi niyet beslediğini, İngiliz politikalarını destekleme hususunda her türlü riski göze alabileceğini, Emir'in başında bulunduğu ve kendi hima-

¹¹ F.O. 195/1211, Trotter-Layard, no. 2, 16 Kasım 1878.

yelerindeki bir yapılanmanın İslâm dünyasının tamamına hükmetmeleri için gerekli zemini oluşturacağını ifade etmiş ve ilk adım olarak da Emir'in bu iyi niyetinin tanınması gerektiğini dile getirmiştir. İngiliz konsolosun bu yazışmaları üzerine, Emir'den ziyade Sultan'a daha fazla önem atfeden ve onun İngiltere'nin Hicaz bölgesine yönelik politikalarıyla alâkalı bir şüpheyeye sahip olmasını istemeyen İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Layard, Sultan ile münasebetlerin devamından dolayı Emir'in dediklerini kabul ve ona göre hareket etme hususunda son derece dikkatli olunması gerektiğini hükümetine bildirdi ve Cidde'deki konsolosun Emir ile münasebetinde oldukça tedbirli ve ihtiyatlı davranması hususunda uyarılmasının önemine dikkat çekti¹².

Dikkat edilmesi gereken bir diğer hususda, diplomatik yetkililerin buldukları ülkenin idarecileri ile olan münasebetleridir. Bu münasebetlerin seyri zaman zaman belgelerdeki malumatın objektifliğini etkilemekte ve mevcut ilişkinin müsbet veya menfi manada ölçüsünün tesbit edilememesi, belgelerdeki yanlışlıkları ve yönlendirmeleri ortaya çıkartmamıza mani olmaktadır. Mısır krizi esnasında İstanbulda İngiliz büyükelçisi olarak bulunan Lord Ponsonby'nin Osmanlı taraftarı tutumu buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Nizip harbinden kısa bir süre önce, diğer Avrupalı güçlerin elçileri ile birlikte Sultan ile Mehmed Ali Paşa arasında oluşması muhtemel düşmanca bir hareketi engellemek maksadıyla Sultan'a baskı yapan Ponsonby¹³, harbin arefesinde kendisine gönderilen talimatın aksine Sultan ve Bâbıâlfî'yi Mehmed Ali Paşa ile olan problemlerini halletmek için teşvik ediyordu¹⁴. Ponsonby'nin bu kışkırtıcı tavrı üzerine, Fransız hükümeti onu Londra'ya şikayet etti ve Metternich de Sultan'ın savaş taraftarı bir tavır takınmasından onu mesul tuttu¹⁵.

¹² Ş. Tufan Buzpınar, "The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1877-1880, *Middle Eastern Studies*, XXXI/1, Ocak 1995, s. 114-115.

¹³ F.O. 78/355, Ponsonby-Palmerston, 6 Nisan 1839.

¹⁴ G.H. Bolsever, "Lord Ponsonby and the Eastern Question 1833-1839", *Slavonic Review*, XIII, 1934-1935, s. 112; F.O. 78/356, Ponsonby-Palmerston, 20 May 1839.

¹⁵ F. S. Rodkey, *The Turco-Egyption Question in the relations of England, France and Russia, 1832-1841*, Urbana, 1925, s. 85-86.

1838 yılından itibaren İngiliz hükümeti Mehmed Ali Paşa'nın zayıflatılmasını hedef alan bir politikaya hız verdi. Bu politikanın ilk ayağı Mehmed Ali'nin tekel sistemine karşı İngiliz ticaretini korumak ve onu bu çok önemli gelir kaynağından mahrum etmektir. Bâbîâlinin ciddî bir şekilde askerî ve mâlî yardıma ihtiyacı olduğunun farkında olan İngiliz dışişleri bakanı Palmerston, Ponsonby'den tekel sisteminin İmparatorluğun tamamında kaldırılması durumunda bunun Mehmed Ali üzerinde oluşturacağı menfî etkilere Bâbîâli nezdinde dikkat çekmesini istedi¹⁶. Ponsonby kendisine gönderilen talimatı bir kez daha aşarak, İngiltere ile tekel sistemini kaldıran bir antlaşmanın imzalanması durumunda, hükümetinin İmparatorluğun bir parçası olan Mısır'da da bunun tatbikini talep edeceğini taahhüt etti¹⁷. Esas itibarıyla kendisine gönderilen talimatları aşmış gibi görünen Ponsonby, bir taşla iki kuş vuruyordu: Bir yandan Bâbîâli'nin hayatiyet arzeden problemlerini çözme noktasında kendisini bir sorumluluk altına sokmadan bağlayıcılığı olmayan bazı taahhütlerde bulunurken, diğer yandan da başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere Mısır krizinde önemli rol oynayan devlet ricali arasında meselenin ancak İngiltere ile yapılacak işbirliği neticesinde halledilebileceği kanaatini pekiştiriyordu.

Bu iki örnek gözönünde bulundurulduktan sonra, araştırmacılar tarafından yapılabilecek en ciddî hata, İngiliz elçisinin kendisine verilen talimatları zaman zaman ihlâl ederek ve belli ölçüde şahsî tasarrufunu kullanarak takip ettiği usulün, İngiliz hükümetinin politikası olarak ele alınması ve değerlendirilmesidir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer hususta, Osmanlı devlet ricalini manipüle etmeye yönelik bu ihlâl ve ufak sapmaların geri planındaki sebeplerin sağlıklı bir şekilde tesbitidir. Sağlıklı bir tesbit, aslında bu ihlâl ve sapmaların genel politikayı sabote etmeye yönelik veya şahsî münasebetlerden kaynaklanan bir durum olmaktan ziyade, dengelerde meydana gelebilecek değişimleri kontrol edebilmeye yönelik ve nihâî olarak genel politikayla kesişmeyen, aksine ona hizmet etmeyi esas alan şeyler olduğunu ortaya koyacaktır.

¹⁶ F.O. 78/328, Palmerston-Ponsonby, 6 Şubat 1838.

¹⁷ F.O. 78/330, Ponsonby-Pisani, 17 Nisan 1838; F.O. 78/331, Ponsonby-Palmerston, 10 Mayıs 1838.

Gözönünde bulundurulması gereken önemli bir diğer husus da kaleme alınan raporlarda sadece ülkelerinin bölgeye yönelik politikalarını haklı gösterme sevdasından değil, aynı zamanda mevcut dengelerin kendi aleyhlerine bozulmasına mani olmak maksadıyla böyle birşeye sebebiyet verecek hadiseler ve şahıslara karşı kamuoyu oluşturma düşüncesinden kaynaklanan önyargı mahsulü birçok yanlış tefsir, tahrifat ve abartıların mevcudiyetidir. Bu meseleyle alâkalı olarak ortaya koyacağımız en güzel örnek 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti ile Hint Müslümanları arasındaki münasebet ve bu münasebetle alâkalı olarak İngiliz yetkililerce kaleme alınan raporlardır.

II. Abdülhamid döneminde bölgeye yönelik olarak takip edilen İslâm birliği politikasının temelini hilâfet makamının dinî otoritesinden istifade ederek bir nüfuz oluşturma, Hindistan Müslümanlarının maddî ve manevî desteğini temin ederek Osmanlı Devleti lehine bir kamuoyu oluşturmaya yönelik propaganda faaliyetleri teşkil etmekteydi. Bâbîâlî'nin bölgeye yönelik politikasının bunlarla sınırlı olmasına ve hadiselerin seyrinin mevcut politikanın bunlarla sınırlı olduğunu açık bir şekilde ortaya koymasına rağmen, bilhassa 1877-78 Osmanlı-Rus harbinden sonra, İngiltere'nin savaş sırasında takip ettiği politikaya mukabele olarak II. Abdülhamid'in Hindistanda çeşitli problemler çıkartacağı kanaatine sahip olan İngiliz yetkililer, Bâbîâlî aleyhine bir kamuoyu oluşturmak maksadıyla birçok rapor hazırladılar. Dönemin İstanbul'daki İngiliz elçisi Layard'ın raporlarında bu mesele sıkça ele alınmış ve Bâbîâlî ile Hint Müslümanları arasında sürekli bir irtibatın olduğu, Osmanlı hükümetinin İstanbul'da ikâmet edip İngiltere aleyhinde çalışan bazı Hintlileri koruduğu ve Hindistan'daki bazı zararlı faaliyetlerin husûsen Osmanlı Sultanı tarafından desteklendiği ifade edilmiştir. Gerçeklerin çarpıtıldığı bu son derece abartılı raporlar İngiliz hariciyesinde gerekli akisi bulamamış ve raporun muhtevâsı ile alâkalı çalışma ve gerekli tedbirleri alma işi Hindistan hükümetine havale edilmiştir. Yapılan soruşturmalar neticesinde mevcut durum ile Layard'ın raporlarındaki malumatın ciddî farklılıklar arzettiği ortaya konmuştur¹⁸.

Bu konuyla alâkalı bir diğer örnek ise Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'ya hamledilen Arapça konuşulan topraklarda bir Arap krallığı

¹⁸ Özcan, *aynı eser*, s. 135-139.

kurma¹⁹ ve nihâî olarak da Paşa'nın kendi ailesi dahilinde bir Arap hilafeti oluşturma iddialarıdır²⁰. Hadiselerin seyri ve Mısır Meselesinin bizatihi kendisi bu iddiaların gerçeklerle bağdaşmadığını ve abartılı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. İddiaların dile getirildiği raporların tarihleri ile iddiaların muhatabı olan Mehmed Ali Paşa'nın takip ettiği politika ve bu politikanın İngiltere'nin bölgeye yönelik politikasıyla ne derece uyum sağladığı ciddi bir şekilde tetkik edildiği zaman, bu iddiaların geri planını oluşturan unsurlar daha iyi anlaşılır.

Esasen bu iddiaların geri planı, bölgedeki statükoyu değiştirmeye yönelik çabaları, Fransa ile arasındaki yakınlaşma ve Arap yarımadasındaki yayılcı politikasını İran körfezine doğru yönlendirerek Hint yolunu tehdit edebilecek bir konuma gelmek için yaptığı faaliyetleri ile İngiltere'yi rahatsız eden Mehmed Ali Paşa'ya karşı bir kamuoyu oluşturma ve gerekli tedbirleri almadır. Siyâsî mülâhazalar bir yana, Mehmed Ali Paşa'nın yaşantısı da bu iddiaları açık bir şekilde tekzip etmektedir. Mehmed Ali Paşa hayatı boyunca Osmanlı kimliğine bağlı kalmış ve bunu her vesileyle dile getirmiştir²¹. Mısırlıları daima aşağılayan ve bayağı bir ırk olarak gören Paşa onların idarecilerinin menfaatine çalışmak için yaratıldıklarını da ileri sürmüştü²², Arapçayı mükemmel bir şekilde anlamasına rağmen sadece Türkçe konuşmuş ve sarayında Arapçayı kabul etmemiştir²³. Ayrıca oğlu İbrahim Paşa'nın bütün ısrarlarına rağmen, Mısır ordusunda istihdam edilen Mısırlı subayların yüzbaşı rütbesi üzerindeki bir rütbeye terfi ettirilmesine müsaade etmemiştir²⁴.

¹⁹ H.L. Bulwer, *The Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston*, 2 cild, Philadelphia, 1871, II, 144-145.

²⁰ F.O. 78/246, Campbell-Ponsonby, 21 Ağustos, 1834.

²¹ A.L. al-Sayyid Marsot, *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, 1984, s. 33.

²² Marsot, *aynı eser*, s. 109; H. Dodwell, *The Founder of Modern Egypt*, Cambridge, 1967, s. 256.

²³ Marsot, *aynı eser*, s. 97; A.J. Rustom, "Syria under Mehemet Ali-A Translation", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, XLI, (1924-25), s. 187.

²⁴ Marsot, *aynı eser*, s. 131.

Netice itibariyle İngiliz Devlet Arşivinde bulunan yakın dönem Osmanlı tarihine ait malzemenin muhteva açısından yaptığımız değerlendirilmesi, mevcut malzemenin İmparatorluğun sadece siyâsî münasebetleri ile değil, aynı zamanda iktisâdî, ictimâî, demografik vb. yapılarıyla alâkalı olduğunu ve yakın dönem Osmanlı tarihin yeniden tetkik ve tahlilinde Osmanlı kaynaklarının ve arşivlerinin yetersiz olduğu veya Hariciye arşivi örneğinde olduğu üzere tam olarak yararlanılamadığı durumlarda İngiliz arşivlerinin, Osmanlı arşivlerindeki boşlukları doldurabilecek, Türkçe malzemeyi kontrole hizmet edebilecek önemli ve tamamlayıcı bilgilere sahip olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, yukarıda zikredilen malzemenin kullanımında gözönünde bulundurulması gereken hususlar ve bu hususlarla alâkalı olarak yaptığımız örneklendirmeler de bu arşiv malzemelerinin dikkatli bir şekilde diğer kaynaklar ve arşiv malzemeleriyle beraber kullanılması gereğini gözönüne sermektedir.